

Τό ἐμφύλιο πνεῦμα: Ἐκφάνσεις τοῦ Ἐμφυλίου
στήν πολιτική ψυχολογία καί κουλτούρα

*Μιά μαύρη τρίτη τοῦ Μαγιοῦ, μέρα φαρμακωμένη
ἦρθε ὁ ΕΔΕΣ στό χωριό τό χωρισμό νά φέρει,
χωρίζουν φίλοι γκαρδιακοί κι ἀδέλφια ἀγαπημένα
καί πολεμᾶνε σάν ὄχτροί τή νύχτα καί τή μέρα.¹*

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΖΗΤΗΜΑ, ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΓΓΡΑΦΕΤΑΙ καί ἡ παρούσα ἀνάλυση, ἀναφέρεται στή διπλή κίνηση, πού διέπει τή σχέση μεταξύ ψυχῆς καί ἱστορίας —δύο τάξεις φαινομένων ἀλληλένδετων, ἀλλά καί διακριτῶν, μέ διαφορετική δομή, λειτουργία καί, ἰδίως, χρονικότητα, ἀλλά καί μέ πολύπτυχες μεταξύ τους συνηχήσεις καί ἀντιστοιχίσεις. Αὐτή ἡ διπλή κίνηση συνίσταται σέ μία διαλεκτική μεταξύ ἱστορικότητας τοῦ ψυχισμοῦ, ἀπό τήν μιά, καί ψυχικῆς πτυχῆς τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ἄλλη. Δέν ὑπάρχει ἀνιστορικός ψυχισμός —οὔτε, ὅμως, καί ἄψυχη ἱστορία. Ἀπό τή μιά, λοιπόν, ἐσωτερικευση καί διαχείριση τῆς ἱστορίας μέ ὄρους ψυχικῆς κατασκευῆς καί λειτουργίας καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἐξωτερικευση, ἐπένδυση καί μορφοποίηση ψυχικῶν διεργασιῶν στόν ἱστορικό χώρο. Ἔτσι ἔχουν τά πράγματα.

Ὡς πρὸς τόν Ἐμφύλιο, αὐτό τό γενικό ἐρώτημα διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: Πῶς μορφοποιήθηκαν τό βίωμα, ἡ δράση, ἡ σύγκρουση, ἡ ἔκβαση, τά μετὰ-τόν-ἐμφύλιο καί ἡ ὑπέρβασή τους μέσα στήν ψυχική ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τίς ἐποχές αὐτές; Ποιές εἶναι οἱ προϋποθέσεις καί ποιές οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς μορφοποίησής; Καί ποιά εἶναι ἡ ἔκβαση αὐτῆς τῆς διεργασίας μέσα στό ἱστορικό γίγνεσθαι, εἰδικότερα δέ στή μέση ἱστορική διάρκεια;

1. Riki Van Boeschoten, *From armatolik to the people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949.* Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1991, σ. 348.

Τό πλαίσιο τῆς προσέγγισης προσδιορίζεται ὡς ἐξῆς: Κανείς δέν πολεμᾷ καί δέν θυσιάζει καί τή ζωή του ἀκόμη γιά ἐπιχειρήματα καί ἔννοιες «γυμνές». Ἀπαιτεῖται συναισθηματική ἐπένδυση, ψυχική κινητοποίηση καί ὄρμη, ὑποκειμενική ἐμπλοκή πολύπλευρη καί σέ βάθος. Αὐτό, ἄλλωστε, εἶναι καί τό πρακτικό ἀντίκρισμα τῆς ρήσης τοῦ Κάρλ Μάρξ ὅτι «οἱ ἰδέες, ὅταν κατακτήσουν τίς μάζες, μετατρέπονται σέ ὕλική δύναμη» —ή κατάκτηση τῆς φαντασίας.

Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἀκραία φυσική καί ψυχική προσπάθεια, πού ἐξυπνοεῖ ἡ πολεμική ἀναμέτρηση, ἰδίως σέ συνθήκες πάθους καί ἔντασης, ὅπως αὐτές πού χαρακτηρίζουν τήν Ἀντίσταση καί τόν Ἐμφύλιο —ἀλλά καί, κατοπινά, ἡ διαβίωση σέ συνθήκες «ψυχροῦ ἐμφύλιου πολέμου» ἤ, ἴσως ἀκριβέστερα, «ἐμφύλιας εἰρήνης» — προϋποθέτει, μεταξύ τῶν ἄλλων, καί ψυχικές διεργασίες ἱκανές νά θέσουν σέ κίνηση καί νά βαστάξουν μιά τέτοια δυναμική. Προνομιακό πεδίο καί δεσπόζουσα πτυχή αὐτῶν τῶν διεργασιῶν ἀποτελοῦν οἱ φαντασιώσεις, πού μορφοποιοῦν μέ τρόπο ψυχικά ἀποτελεσματικό τά πραγματολογικά, πολιτικά, πολιτισμικά καί ἰδεολογικά στοιχεῖα τοῦ περιβάλλοντος, μέ τρόπο πού ἐμπλέκει σέ βάθος τή ζῶσα ὑποκειμενικότητα καί σημασιοδοτεῖ, νοηματοδοτεῖ καί ἐπενδύει ψυχικά τήν πρακτική τῶν ἱστορικῶν προσώπων καί δραστῶν.

Φαντασίωση καί Ἱστορία

Πρὶν ἀπό δέκα χρόνια, μέ ἀφορμή τά *Ὁράματα καί θάματα* τοῦ Μακρυγιάννη, πραγματοποιήσα μιά ἀνάλυση τῶν φαντασιώσεων πού συγκροτοῦν αὐτόν τόν λόγο.² Ὡς φαντασίωση νοεῖται ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας, πού σκηνοθετεῖ βαθύτερες ψυχικές διεργασίες, μέ τρόπο πού νά ἐμφανίζονται πραγματοποιούμενες οἱ ἐπιθυμίες τοῦ ὑποκειμένου. Στήν περίπτωση τοῦ Μακρυγιάννη, παραδείγματος χάριν, αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ ποικιλόμορφα σενάρια, πού ἔχουν ὡς πυρήνα τους τήν ἄρνηση ἐνός τραυματικοῦ βιώματος —μιάς ἐγκατάλειψης ἀπό τή μητρική μορφή.

2. Ν. Σιδέρης, «Ὁ λόγος τοῦ Μακρυγιάννη. Μιά ψυχολογική θεώρησή». *Διαβάζω*, 101(1984), σ. 105 κ. ἑ.

Μ' αυτό ως αφετηρία, πρότεινα και τό εξής: Κάθε πολιτισμός, σε κάθε ιστορική περίοδο, «προτιμά» και ευνουεί ένα όρισμένο υπόδειγμα προσωπικότητας. Αυτή ή επιλογή υλοποιείται με την εσωτερικευση των αντίστοιχων «προδιαγραφών» και τον προσανατολισμό της ψυχικής λειτουργίας προς όρισμένες κατευθύνσεις. Μιά υπόθεση, εργασίας είναι σχετικά ή εξής: Κάθε κουλτούρα τείνει όχι μόνο να άπωθει όρισμένα υλικά, αλλά και να οργανώνει τις διαπροσωπικές σχέσεις, επικοινωνίες και διεργασίες με βάση, από τή μία, τήν έκλυση όρισμένων προνομιακών άμυντικών μηχανισμών και, από τήν άλλη, τήν ενεργοποίηση όρισμένων, κατά κανόνα άσυνειδητών, φαντασιώσεων. Ιστορικές περιστάσεις διέπουν, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, τήν έναλλαγή αυτών των φαντασιώσεων, πού λειτουργούν ως ιδεώδη, ως πρότυπα ταυτοποίησης και νόρμες συμπεριφοράς, αλλά και ως όδηγητικά σχήματα για τή δόμηση της έμπειρίας των μελών της κοινωνίας. Μέ άλλα λόγια, για να κινηθούν οι ιστορικές διαδικασίες άπαιτείται, από τήν πλευρά του ανθρώπινου στοιχείου, να σχηματισθούν και να κατακτήσουν τήν ψυχή και όρισμένες φαντασιώσεις.

Έτσι, παραδείγματος χάριν, στην ιστορική περίοδο στην όποία αναφερόμαστε, ό Σπύρος Μελετζής, φωτογράφος της Άντίστασης, διατυπώνει τό ζήτημα με τρόπο ανάγλυφο:

Κι άπορούσες ποιά δύναμη θεϊκή, άόρατη, ξανάνωσε σε μία στιγμή τουτο τό λαό, τον ξανάπλασε και τον ύψωσε ως τά μεσούρανα, τον λευτέρωσε από κάθε πρόληψη, του ξαστέρωσε τή σκέψη, τον έλουσε στο φώς της και τον φτέρωσε έτσι ώστε να νιώθει πως δεν είναι πια αδύναμος και άβουλος, αλλά λαός θεριό, λαός Τιτάνας, γίγαντας, ήμίθεος. Ένας λαός πού βρήκε για μία στιγμή τον έαυτό του, τή χαρά του, τή λευτεριά του, κι άς πήγαινε αύριο στον πόλεμο.³

Κάτι λοιπόν κυρίευσε τήν ψυχή των ανθρώπων, τους έλευθέρωσε από πρόληψεις (δηλαδή «άρνητικές» φαντασιώσεις), τους έδωσε φτερά, έκανε τον καθένα «να νιώθει θεριό, Τιτάνας, γίγαντας, ήμίθεος». Ξανάπλασε τις ψυχές —δηλαδή τις έκανε να λειτουργούν σύμφωνα με κάποιες «θετικές», πρόσφορες για τήν Άντίσταση, φαντασιώσεις.

Τό ζήτημα, πού πραγματεύομαι έδω, είναι λοιπόν τό εξής: Ποιά είναι ή

3. Σ. Μελετζής, *Μέ τους άντάρτες στα βουνά*, Άθήνα, 1984, 3η έκδοση, σ. 8.

θεμέλια δομή τῶν φαντασιώσεων πού πλαισίωσαν τήν Ἀντίσταση; Πῶς αὐτές ἐξελίχθηκαν καί ἀναδιατυπώθηκαν στόν Ἐμφύλιο καί ἀπό κεῖ στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα; Πῶς ὀργάνωσαν λόγους, νοοτροπίες καί συμπεριφορές; Τί ἀπόγιναν;

Ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση

Ἡ Ἀντίσταση ἔχει ὡς ἐμβληματική πεμπτοῦσία τῆς τό θρυλικό δίπτυχο «Ἀντάρτικο-Ἄρης». Καί συνοψίστηκε στό λόγο: «Πολεμάμε καί τραγουδάμε». Πραγματικά, τά ἀντάρτικα τραγούδια, μέ τήν πλούσια συναισθηματική φόρτιση, ψυχική ἀξία καί εἰκονοπλασία τους, ἀποτελοῦν προνομιακό τόπο ἔκφρασης αὐτοῦ πού ἀντιπροσώπευε ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση.

Τό ὕλικό αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης τό βρήκα λοιπόν πρῶτα πρῶτα σ' αὐτά τά τραγούδια. Δίπλα σ' αὐτά, ὁ Λόγος τῆς Λαμίας τοῦ Ἄρη, ἡ μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετζῆ καί ἡ ἐπιλεγμένη προσωπική μαρτυρία μιᾶς γυναίκας τοῦ λαοῦ σήμερα φωτίζουν τίς πτυχές πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Δείχνουν, δηλαδή, τή βασική δομή τῶν φαντασιώσεων αὐτῶν πού ἀγωνίστηκαν —καί μάλιστα τό βαθύτερο, συναισθηματικά φορτισμένο ἔργο φαντασίας, πού βαστάζει καί τίς τυπικές ἐκδηλώσεις τοῦ πολεμικοῦ πνεύματος: πολεμόχαρη διάθεση, ἀδελφσύνη στή δοκιμασία, περιφρόνηση τοῦ κινδύνου, ἥρωική στάση ἀπέναντι στό θάνατο... Τό πῶς, μ' ἄλλα λόγια, ἡ Ἀντίσταση ρίζωσε ὄχι μόνο στό σῶμα (ἐπιβίωση) ἢ τό μυαλό (ἐλευθερία...) ἀλλά καί, ἀκόμη βαθύτερα ἴσως, στή φαντασία τοῦ λαοῦ, κάνοντάς τον νά νιώθει ἔτοιμος γι' αὐτόν τόν ὑπέρ πάντων ἀγῶνα: ὅπως τό ἄκουσε ὁ Σ. Μελετζῆς ἀπό μιά Εὐρυτανίσσα γυναίκα:

Ἀγῶνας εἶναι αὐτός, συναγωνιστή, ἀγῶνας. Ἄμα τόν κερδίζουμε τά κερδίζουμε ὅλα, κι ἂν τόν χάσουμε, τά χάνουμε ὅλα.⁴

4. *Αὐτόθι*, σ. 24.

Ὁ θρύλος ὡς αἰσθητική

Ἡ σημερινή μαρτυρία μιᾶς γυναίκας, πού τότε ἦταν φοιτήτρια, σέ συζήτησή μας, εἶναι ἡ ἐξῆς:

— Ἐσεῖς, πού ζούσατε στήν πόλη, πῶς τό ἔχατε πλάσει τό ἀντάρτικο μέ τή φαντασία σας;

— Τό ἀντάρτικο;... Νά σοῦ πῶ. Πρῶτα πρῶτα, ὅταν ἄκουσα τό τραγοῦδι γιά τόν Ἄρη, Βελουχιώτη. [...] Αὐτό πού λέγανε σ' ὅλα τά λεωφορεῖα. Σχεδόν κάθε μέρα ἀκούγαμε αὐτό τό τραγοῦδι μέσα στά λεωφορεῖα. [...] Κι ὅταν ἀκούγαμε αὐτό τό τραγοῦδι καταλαβαίνεις τί γινόταν... [...] Αἰσθανόμασταν... Δέν φοβόμαστε τίποτα. [...] Κυριευόμαστε ἀπό ἕναν ἀπέραντο ἐνθουσιασμό. [...]

— Πῶς τοὺς φανταζόσαστε ἐσεῖς... τόν Ἄρη, ἄς ποῦμε, πῶς τόν φανταζόσαστε...

— Παλικάρια! Παλικάρια! Ὅπως τοὺς εἶδαμε ὅταν μπήκανε μέσα! Ἀπό τήν Ἱερά Ὀδό μπήκανε. Τοὺς εἶδαμε πῶς ἐμπήκανε. Λεβέντες! Παλικάρια! Μά δέν ὑπῆρχε καλύτερο πράγμα... νά δεῖς αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους! Δέν εἶναι ψέματα, τοὺς εἶδαμε... [...]

— Καί πρὶν τοὺς δεῖτε, πῶς τοὺς φανταζόσαστε;

— Τοὺς φανταζόμαστε [...] πολεμιστές, ὅπως τοὺς κλέφτες καί τοὺς ἀρματολούς... τοὺς κλέφτες προπαντός, τοὺς καπετάνιους. Ἀλλά τοὺς εἶδαμε! Ἦταν λεβέντες, πράγματι. Εἶχαν αὐτό τό ἀγέρωχο, τό λαϊκό. [...] Παλικάρια! Πολύ ὠραῖα... Ἦταν ὠραῖοι, ὠραῖοι! Γενναῖοι καί ὠραῖοι!

Ἀπό τή μαρτυρία αὐτή ξεχωρίζουμε δύο σημεῖα: Πρῶτον, τό χαρακτηρισμό τῶν ἀνταρτῶν: «Γενναῖοι καί ὠραῖοι». Δεύτερον, τήν ἐμφατική διαβεβαίωση «Δέν εἶναι ψέματα, τοὺς εἶδαμε!» — πού ἰσοδυναμεῖ μέ ἔμμεση μαρτυρία ὡς πρὸς τό πόσο ἡ αἴγλη τῆς μορφῆς, πού εἶχε πλασθεῖ γιά τοὺς ἀντάρτες ὡς φαντασίωση, ἄγγιζε τά ὅρια τοῦ ἀπίστευτου, τοῦ μύθου. Παρόμοια εἶναι ἄλλωστε καί ἡ μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετζή:

Ὅπως στά παραμύθια τῆς γαλιᾶς ἐπλαθα τοὺς ἀντάρτες σά δράκους... ὄντα παράξενα, ξωτικά... σάν τοὺς αἰτούς... ν' ἀψηφᾶν κάθε κίνδυνο καί νά ναι ἀνίκητοι στίς μάχες.⁵

5. Αὐτόθι, σ. 13.

Φύση-Ύαντίσταση

“Ένα άλλο σημείο τής προηγούμενης μαρτυρίας τώρα:

—Νά σέ ρωτήσω κάτι. Έσύ μέ τί θά τήν παρομοιάζεις τήν Ύαντίσταση;
 “Έτσι έλευθερα...

—“Α, μέ τί θά τήν παρομοιάζα... Θά τήν παρομοιάζα με... [σιωπή] σάν
 ένα μεγάλο σύννεφο... πού διαπερνάται από άστραπόβροντα... “Έτσι
 άκριβώς... “Έτοιμο νά... άφήσει τήν καταιγίδα. “Έτσι μοιάζει ή έλληνική
 Ύεθνική Ύαντίσταση... ήταν τέτοια...

“Αν ή εικόνα του άντάρτη πλάθεται μέ προσφυγή στον ιστορικό θρύλο
 και τήν αισθητική αξίωση, αυτό πού εκφράζεται εδώ ως φαντασίωση, σχε-
 τικά μέ τή μορφή «Ύεθνική Ύαντίσταση», παραπέμπει άμεσα και ριζικά όχι
 μόνο στην ανθρωπινή ιστορικότητα, αλλά και σε κάτι πριν και πέρα από
 κάθε πλάσμα πολιτισμού —στην τάξη του φυσικού φαινομένου και, σε συ-
 σχέτιση μέ τά συμφραζόμενα, όπως π.χ. μέ τά προαναφερθέντα για τή
 μορφή του άντάρτη, στη διάσταση του υπερφυσικού.

Ύαντίσταση-Κόσμος

Συστηματοποιώντας όσα παρέχει τό ύλικό τής μελέτης ως προς τό σημειω-
 τικό ύλικό και τή ρητορική πού υίοθετούνται, αλλά και ως προς τή δομική
 τάξη, τά τυπικά σενάρια και μοτίβα πού συγκροτούν τις φαντασιώσεις σχετι-
 κά μέ τήν Ύαντίσταση, οδηγούμαστε σε ένα θεμέλιο σχήμα του κόσμου, όπου
 έγγράφει ή φαντασία τήν Ύαντίσταση. Τό πεδίο και ή μορφή αυτού του κόσμου
 όρίζονται ως συνάρτηση των σχέσεων σε δύο καθοριστικά δίπολα: «Ύύση-
 Πολιτισμός», από τή μία, και «Άρμονία-Σύγκρουση», από τήν άλλη.

Τό δίπολο «Ύύση-Πολιτισμός» θεμελιώνει κάθε νοητική και ψυχική
 κατασκευή του ανθρώπου ως προς τον κόσμο, τον έαυτό του και τή σχέση
 μεταξύ των δύο. Τό δίπολο «Άρμονία-Σύγκρουση» εϋθέως παραπέμπει και
 στό συστατικό δίπτυχο των θεμέλιων ψυχικών δυνάμεων, πού είναι οι
 όρμές του έρωτα και του θανάτου. Προκύπτει λοιπόν ότι τό σύμπαν, όπου ή

φαντασία έγγραφει τήν Ἀντίσταση, δέν εἶναι μιὰ «γωνιά τοῦ κόσμου», ἀλλά ὁ κόσμος στήν δλότητά του (καί στό πλαίσιο μιᾶς ἀντιπαράθεσης κοσμικῶν διαστάσεων μεταξύ τῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου).

Μ' αὐτό τόν τρόπο, ἡ Ἀντίσταση ξαναπλάθει τίς ψυχές —καί φωτίζεται τό βαθύτερο νόημα τοῦ λόγου τῆς Εὐρυτανίσσας γυναίκας, πού λέει ὅτι ἐκεῖ διακυβεύεται τό πᾶν.

Ἡ ψυχική δύναμη αὐτῆς τῆς φαντασιωτικῆς κατασκευῆς κινητοποιεῖ ἀσύλληπτες ἀνθρώπινες δυνάμεις, πού προκαλοῦν «ἀπορία», ὅπως λέει ὁ Σ. Μελετζής, καί παραπέμπουν ἀκόμη καί σέ κάτι τό «ὑπερφυσικό» —δηλαδή σέ κάτι πού ξεπερνᾷ τό συνηθισμένο σύστημα λόγου καί φαντασίας τῆς προηγούμενης ἱστορικῆς κατάστασης.

Ἀντίσταση: Φύση καί Πολιτισμός

Σ' αὐτό τό συμπαντικό πεδίο ἀντιπαράθετονται ὄχι ἀπλῶς δύο ἀντίθετα στρατόπεδα, ἀλλά δύο ριζικά καί ποιοτικά διαφορετικοί τύποι σχέσεων μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ: Ἀπό τή μιὰ, ὁ κατακτητής καί οἱ συνεργάτες του, πού ἐκπροσωποῦν τή σύγκρουση μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ, μέ βάση δύο κύρια ὑποδείγματα:

Πρῶτον, κακιά φύση ἐναντίον ἀγαθῶν πολιτισμοῦ —«λύκοι» κι «ἀγρίμια» ἐναντίον παιδιῶν, γυναικῶν, γερόντων κι ἀρρώστων, ἐναντίον τῆς ἠθικῆς καί τῆς ἐλευθερίας... Καί, δεύτερον, κακός πολιτισμός ἐναντίον ἀγαθῆς φύσης. Ἔτσι, παραδείγματος χάριν, ὁ Ἄρης Βελουχιώτης λέει:

Μά ὁ λαός μας δέν ἦτανε σέ θέση νά συνεχίσει τό ἔργο του αὐτό [ἀλβανικό ἔπος]. Ὅσο φλογερά κι ἂν ἦτανε τά στήθη του, ἡ φλόγα αὐτή δέ θά ἄντεχε στά σιδερόφραχτα μεγαθήρια τῶν φασιστῶν, μιὰ πού εἶχε μέσα του καί τήν προδοσία τῶν ἡγετῶν του.⁶

Ἐδῶ, ἡ ἀγαθὴ φυσική δύναμη καί ἡ πνοή τῆς ζωῆς (στήθη-φλόγα) ἀντιπαράθετονται στά κακά τοῦ πολιτισμοῦ (μηχανές-δολιότητα). Ἀπό τήν ἄλ-

6. Ἄρης Βελουχιώτης, Ὁ λόγος τῆς Λαμίας, σερὰ Ἑλληνικά Θέματα, χ.τ., χ.χ. 1944, σ. 13.

λη, ή Ἀντίσταση, πού ἐνσαρκώνει τήν ἄρμονία μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ. Ἄρμονία πού ἐκφράζεται στό δίπτυχο «ἄξιοι γιοί μεγάλων πατέρων, οἱ ὅποιοι ὑπερασπίζουσι τή μάνα-πατρίδα-γῆ», καί «λιοντάρια κι αἰτοί πού μάχονται γιά τήν ἐλευθερία, τήν τιμή καί τήν ἀνθρώπινη ἀδελφούνη». Τέκνα καί θηρία ἐδῶ δέν ἀντιπαρτίθενται, ἀλλά ἐκφράζουσι τή βαθύτερη ἄρμονία τοῦ διπτύχου «Φύση-Πολιτισμός», πού ἐνσαρκώνεται στόν ἀγώνα τῆς Ἀντίστασης.

Ἐννοεῖται ὅτι τό βασικό ὑπόδειγμα, πού προκύπτει ἀπ' αὐτή τήν ἀντιπαράθεση δύο ἀντίθετων τύπων σχέσης μεταξύ φύσης καί πολιτισμοῦ, μεταγράφεται, ἀναπλάθεται, παραφράζεται καί ἀναδιατυπώνεται σέ ὅλα τά ρητορικά καί σημειωτικά πεδία, ὅπου γίνεται λόγος περί Ἀντίστασης. Ἔτσι, παραδείγματος χάριν, στό ἐσωτερικό τοῦ ὄρου «φύση» συναντᾶμε τό δίπολο «ἀγρίμια-λύκοι ἔναντι λιονταριῶν-αἰτῶν» —ἐνῶ στό ἐσωτερικό τοῦ ὄρου «πολιτισμός» βρίσκουμε τήν ἀντιπαράθεση «σκληριά-ἀνομία-ἔγκλημα ἔναντι ἐλευθερίας-δικαίου-ἀγώνα».

Ἰδιαιτέρα ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐδῶ καί τό πῶς τείνουν νά συμπεκνώνονται οἱ δύο αὐτοί τύποι σχέσεων, ὅταν ἡ ψυχική καταπόνηση ἢ ἔνταση ἐξωθεῖ σέ ἀκραῖες σχηματοποιήσεις τῶν θέσεων πού ἐκφράζει κάθε τύπος. Διαφαίνεται λοιπόν, σ' αὐτές τίς συνθήκες, ἡ τάση νά σχηματοποιεῖται ὁ κόσμος μέ ὄρους «ἀπορρόφησης» τοῦ ἑνός ὄρου ἀπό τόν ἄλλο: Ἀπό τή μιά, ὁ «φυσικός πολιτισμός», τό φυσικό ὡς πολιτισμός, ὀριακά δέ ἡ φυσική τάξη καί ἡ τάξη τοῦ ἀνθρώπινου. Κι ἀπό τήν ἄλλη, ὁ πολιτισμός ὡς βία ἔναντι τοῦ φυσικοῦ —εἴτε μέ τή μορφή τῆς μηχανικῆς καταστροφικότητας εἴτε μέ τή μορφή τῆς ἐξαπάτησης καί τῆς δολιότητος.

Τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα αὐτῆς τῆς «ἀπορρόφησης», πού ὀδηγεῖ σέ μιά οἰονεῖ ἀντιπαράθεση φυσικοῦ-πολιτισμοῦ:

Στό «τραγούδι τοῦ Ἄρη»,⁷ οἱ δύο ἀντίπαλοι συμπεκνώνονται ὡς ἐξῆς: «ἄπιστος Ἴταλός / Ἄρης-αἰτός-ἀγέρι».

Ἡ Ρίτα Μπούμη-Παπᾶ, στό ποίημά της «Ὁ Καπετάνιος» (1946), γράφει:⁸

Γιά ποιά πατρίδα μᾶς μιλᾶνε;
Ἐμεῖς μιά μόνο ξέρομε καί μιά μόνο ἀγαπᾶμε:
Ἐκεῖνη τήν ἀγέλαστη, τή μαυρομαντιλοῦσα

7. Riki Van Boeschoten, *From armatolik*, ὁ.π., σσ. 614-15.

8. Π. Λαγδάς, *Ἄρης Βελουχιώτης. Ὁ πρῶτος τοῦ ἀγώνα*, Ἀθήνα 1964, σσ. 15-16.

πού δέ φορεῖ μυριδικά, μεταξωτά, βραχιόλια,
μά είναι πουρνάρι, στεναγμός, χῶμα πικρό κι ἰδρώτας...

Ἐνῶ, στό ἴδιο ἀκριβῶς πνεῦμα, κι ὁ Ἕλληνας, στό Λόγο τῆς Λαμίας παρομοιάζει τήν Κατοχή μέ σιδερένια τανάλια πού σφίγγει τό λαό. Ἀντιπαραθέτει στήν προσκυνημένη, ἡγέτιδα τάξη, τή φούχτα τῶν ἀγωνιστῶν, πού ἱδρυσε τό ΕΑΜ, λέγοντας γι' αὐτήν: «Κι ἐπειδή, δέν εἶχε σκοπό νά καταπιαστεῖ μέ χαρτοπόλεμο ἔβγαλε στό βουνό τό ἀντάρτικο». Στιγματίζει τά «ψηλά καπέλα» καί τοὺς ὑποκριτές πού κάνουν «σάν δεσποινίδες τῆς ἀριστοκρατίας» καί τονίζει ὅτι «ἡ λευτεριά δέν κερδίζεται μέ ξόρκια, ἀλλά μέ ἀγῶνες καί θύματα» — φράση, πού σαφῶς, στή συγκεκριμένη συνάφεια, ἀντιπαραθέτει τά λόγια στό σῶμα, τή δολιότητα τοῦ πολιτισμοῦ στήν ἀβηθητικότητα τοῦ φυσικοῦ.

Μαρτυρία τοῦ Ἕλληνα καί τῆς Πράξης

Ἡ αἰσθησι, αὐτῆς τῆς ὀριακῆς ἀντιπαράθεσης μεταξύ φυσικοῦ καί πολιτισμικοῦ ἀναδύεται καί ἀπό τή γραφή κάποιου πού δέν εἶναι Ἕλληνας. Ἔτσι, ὁ Ντομινίκ Ἔντ, στό βιβλίο του *Οἱ Καπετάνιοι*, περιγράφει τήν κατάστασι, στά τέλη τοῦ 1943 ὡς ἐξῆς:

Κι ὅμως, ἡ στρατιωτική κατάστασι, σπάνια εἶναι τόσο σοβαρή. Οἱ γερμανικές δυνάμεις ξεχύνονται στόν τεράστιο θύλακα πού ἀπόμεινε κενός μετά τήν ἰταλική κατάρρευσι, καί ὀδηγοῦν τή μεγάλη, τους ἐπίθεσι, σέ ὅλα τά μέτωπα κατά τῆς Ἀντίστασης. Παντοῦ οἱ ἀπώλειες εἶναι σοβαρές ἀλλά τό βουνό ἐξακολουθεῖ νά ἀντιτάσσει τήν πέτρα καί τοὺς ἀνθρώπους τῆς πέτρας στό ἀτσάλι. Μένει ἀπόρητο.⁹

Στό ἴδιο πνεῦμα, παραβάλλει τή σύγκρουσι καπετάνιων/Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ μέ σύγκρουσι βουνοῦ/πόλης. Ἐνῶ ἀναφέρει κι ἓνα περιστατικό (ἀρχές 1944) πού εἰκονογραφεῖ παραστατικά καί συμπτωματικά αὐτή τή λανθάνουσα σύγκρουσι μεταξύ φυσικοῦ καί πολιτισμοῦ:

9. Dominique Eudes, *Οἱ καπετάνιοι. Ὁ ἐλληνικός ἐμφύλιος πόλεμος*, Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1974, σ. 151.

Ὁ Τζίμας γυρίζει στό Γενικό Στρατηγεῖο τοῦ ΕΛΑΣ, στό Κεράσοβο, γιά μερικές ἐβδομάδες. Ἐδῶ, ἡ ἀτμόσφαιρα ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται αἰσθητά. Οἱ πολιτικοί εἶναι πανταχοῦ παρόντες καί ἀντισταθμίζουν τό κύρος τῶν καπετάνιων. Στό τέλος τοῦ χρόνου γίνεται συγκεκριμένα γνωστό στους νεοσύλλεκτους τοῦ βουνοῦ ὅτι ἡ γενειάδα εἶναι ἀταίριαστη μέ τούς κανόνες τῆς σοσιαλιστικῆς ὑγιεινῆς. Πέρα ἀπό τήν πανοπλία, πέρα ἀπό τή λαϊκή εἰκονογραφία, ἐκεῖνο πού ἀμφισβητεῖται ἐδῶ εἶναι ὀλόκληρη ἡ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀντάρτικου.¹⁰

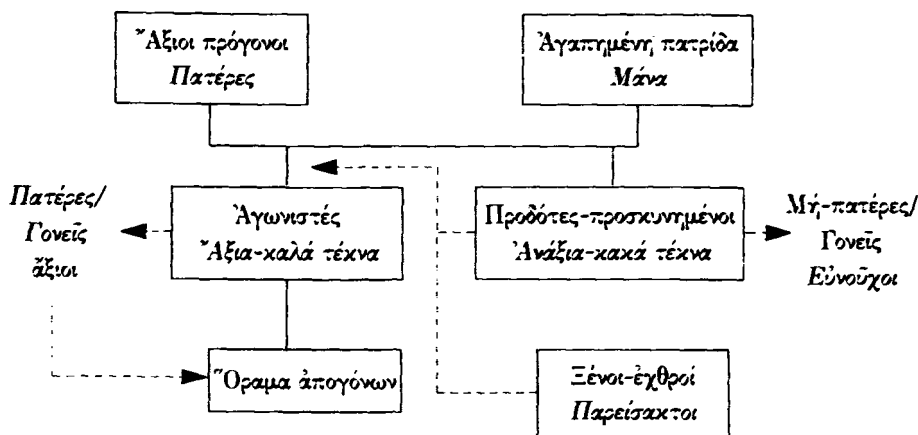
Ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση ἁρμονίας

Μποροῦμε, λοιπόν, νά συνοψίσουμε τή βασική δομή, πού περιγράφει τήν Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση, σέ ἓνα τρίπτυχο: Ἡ Ἀντίσταση ἐκφράζει τήν ἁρμονία φύσης/πολιτισμοῦ. Ἡ Ἀντίσταση ἐνσαρκώνει τήν ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς ἁρμονίας ἀπέναντι στήν ἐξάρθρωσή της, πού τήν ἐκφράζει ὁ κατακτητής καί οἱ συνεργάτες του. Ἡ Ἀντίσταση ἰσοδυναμεῖ μέ ἀγαθό φυσικό φαινόμενο —σάν κι αὐτό αὐθεντικό, ἀνίκητο, ἄφθαρτο καί ἄδολο. Ἀξίζει ἐδῶ νά ἀντιπαραβάλλουμε αὐτή τήν ἀγαθότητα τοῦ φυσικοῦ μέ τή δολιότητα, τή διαφθορά καί τή βία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιόδου, ὅπως ἐκφράζονται ἀπό τόν «μή-ὑποπτο» γιά τά φρονήματά του Γ. Σεφέρη, στά ποιήματά του «Μέρες τ' Ἀπρίλη '43», «Θεατρίνοι Μ.Α.» καί «Τελευταῖος σταθμός».

Γενεαλογία τῆς Ἀντίστασης

Ἄν ἀναλύσουμε τώρα τίς βαθύτερες καί λεπτότερες ψυχικές πτυχές αὐτοῦ τοῦ κόσμου, πού πλάθει ἡ Ἀντίσταση ὡς φαντασίωση, μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι βασική πτυχή αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ τό ἐξῆς γενεαλογικό σχῆμα:

10. Αὐτόθι, σ. 155.

Τά ὁδηγὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι τὰ ἑξῆς:

Μιά γενεαλογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, πού ὁδηγεῖ σέ διχοτομία τῶν τέκνων (καλά-κακά/ἄξια-ἀνάξια), καθώς καί σέ διχοτομία τῆς γενεαλογικῆς ροῆς (μόνον οἱ ἀγωνιστές εἶναι ἄξιοι γιά πατέρες —οἱ προδότες καί οἱ προσκυνημένοι εἶναι εὐνοῦχοι).

Κατακτητές καί προδότες εἶναι παρείσακτοι στή σχέση τῶν ἄξιων τέκνων μέ τούς πατέρες καί τή μάνα-πατρίδα, προσπαθώντας νά καταλύσουν αὐτόν τόν «φυσικό δεσμό» καί τή «φυσική τάξη» πού προϋποθέτει. «Λύκοι πού ὀρμᾶνε στό κοπάδι» εἶναι μιά τυπική μεταφορά-ἀναφορά σ' αὐτόν τόν παρείσακτο.

Νόημα τοῦ ἀγῶνα εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ μητρικοῦ ἀντικειμένου (βλ. τὰ τραγούδια «Ὁ ἀντάρτης τοῦ ΕΛΑΣ», «Μές στά κατάμαυρα ντυμένη» ἢ «Εἴμαστε ἐμεῖς, Ἑλλάδα, τά παιδιά σου») καί ἡ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀναφορά στους πατέρες (βλ. τόν Λόγο τῆς Λαμίας ἢ τό τραγούδι «Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα»)).¹¹

Ἡ Ἀντίσταση ἐγκαλεῖ τόν καθένα ὡς πρός τήν ἱκανότητά του νά ἐπωμισθεῖ τή λειτουργία καί τό ἰδεῶδες τῆς γονεϊκῆς μορφῆς. Σ' αὐτό τό καιριο ψυχικά σημεῖο, ἡ διατύπωση τοῦ Ἄρη, στόν Λόγο τῆς Λαμίας, δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία:

11. Ε. Κυριαζῆ (ἐπιμ.), *Τό ἀντάρτικο καί τό ἐπαναστατικό τραγούδι*. Μνήμη, Ἀθήνα, σσ. 9, 22-23, 28-29 καί 10 ἀντίστοιχα.

Μά κι ἂν τό θέλαμε, δέν εἶχαμε αὐτό τό δικαίωμα. Τό δικαίωμα δηλαδή, νά κηλιδώσουμε τήν ἱστορία τῆς πατρίδας μας. Αὐτό θά 'τανε ἀσέβεια στή μνήμη τῶν ἡρωικῶν μας προγόνων. [...]

Μά οὔτε εἶχαμε τό δικαίωμα νά κολλήσουμε μιά ἀτιμωτική σφραγίδα, μιά σφραγίδα αἰσχύς, στό κούτελο τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, στό κούτελο τῶν παιδιῶν μας καί τῶν ἐγγονῶν μας, ὅτι κατάγονται ἀπό γενιά εὐνούχων, πού δέχονται νά πεθαίνουν στά πεζοδρόμια ἀπό τόν ἀτιμωτικότερο τῶν θανάτων, ἀπό τήν πείνα, παρά νά πεθαίνουν μέ τό ὄπλο στό χέρι, παλεύοντας γιά τή λευτεριά.¹²

Εἶναι σαφές: Τό ἄξιο τέκνο γίνεται, μέ τή σειρά του, ἄξιος γονιός, ἐκπληρώνοντας τό χρέος του ἀπέναντι στίς γενιές τῶν προγόνων καί κληροδοτώντας στίς ἐπερχόμενες γενιές τό ἴδιο τιμητικό ἰδεώδες. Συνεπῶς, ἡ συμμετοχή στήν Ἀντίσταση εἶναι ὄχι μόνο ἐπιβεβλημένη ἠθική πράξη, ἀλλά καί ἀναγκαῖος δρόμος ἐνστερνισμοῦ τῆς γονεϊκότητας. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή, λοιπόν, δείχνει ἀπτά τό δρόμο γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ δυσχερέστερου μεταξύ τῶν ψυχικῶν ἔργων.

Ψυχική δύναμη τῆς Ἀντίστασης

Τά σημεῖα αὐτά σκιαγραφοῦν τίς βασικές πηγές καί πτυχές τῆς ψυχικῆς δύναμης καί ὀρμῆς, πού ἔδωσε στήν Ἀντίσταση αὐτή τήν ἀκατανίκητη αἴσθηση τοῦ καλοῦ, ἀγαθοῦ καί ἀναγκαίου ἔργου τοῦ καθενός, ἀκόμη καί προσωπικά: Ἰπεράσπιση τοῦ μητρικοῦ ἀντικειμένου ἀπό τίς βιαιοπραγίες «κακῶν τέκνων». Ἐπίθεση ἐνάντια στόν παρείσακτο, πού ἀντιπροσωπεύει μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες καί μισητότερες ἐκδοχές τοῦ ἀνταγωνιστῆ. Ἀναδοχή τῆς γονεϊκότητας καί, μέσα ἀπ' αὐτή τή διεργασία, ἀπαλλαγή ἀπό τό ἄγχος τοῦ εὐνουχισμοῦ. Ταύτιση, στό ἐπίπεδο τοῦ ἰδεώδους, μέ τόν πατέρα καί, μ' αὐτό τόν τρόπο, ὑπέρβαση τῆς ὅποιας οἰδιπόδειας ἐνοχῆς καί ἀναστολῆς —ὅπως τό λέει τό «Τραγοῦδι τοῦ ΕΛΑΣ».¹³

12. Ἄρης Βελουχιώτης, *Ὁ λόγος τῆς Λαμίας*, ὁ.π., σ. 16.

13. Ε. Κυριαζῆ (ἐπιμ.), *Τό ἀντάρτικο*, ὁ.π., σ. 9.

Μέ χίλια ὀνόματα μιά χάρη,
ἀκρίτας εἶτ' ἀρματολός,
ἀντάρτης κλέφτης παλικάρι,
πάντα εἴμ' ὁ ἴδιος ὁ λαός.

Οἱ φαντασιώσεις αὐτές —καί οἱ συναφεῖς ψυχικές διεργασίες μετουσίωσης καί ἐξιδανίκευσης τῶν ὀρμῶν καί τοῦ ἔρωτα καί τοῦ θανάτου (ἡ περιφημῆ ἐντολή τοῦ Ἕλλη Ἰωάννη μαυροσκούφηδες «Μόνο γιά κατοῦρμα!»)— ὄχι μόνο περιγράφουν τίς ψυχικές πηγές τοῦ ἠθικοῦ σθένους καί τοῦ πολεμικοῦ μένους τῆς Ἀντίστασης. Ἀλλά, ἐπιπλέον, φωτίζουν τοὺς «μυστικούς διαύλους» ἐπικοινωνίας, πού συνδέουν τὸν ἡγέτη μέ τή μάζα —στήν περίπτωσι αὐτή τὸν Ἕλλη, πού μέ τό Λόγο τῆς Λαμίας, παραδείγματος χάριν, ἔκανε λόγο καί ἠθική τίς βαθύτερες, ἄρρητες φαντασιώσεις τῆς μάζας.

Αὐτό τό θεμέλιο γενεαλογικό σχῆμα παραπέμπει καί σέ οἰκεία θέματα τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ-μυθικοῦ σύμπαντος (βλ. τήν ἀναφερθεῖσα μαρτυρία τοῦ Σ. Μελετζῆ, θέματα οἰκεία στήν Ἀντιγόνη, τοὺς Ἑπτὰ ἐπί Θήβαις, στήν Ὁρέστεια, στοὺς Πέρσες —καθώς καί τό ἔμβλημα τῆς ΠΕΕΑ, τό φοῖνικα).

Αὐτό καθιστᾶ ἀκόμη πῶς ἰσχυρή τήν ἔλξη τῆς Ἀντίστασης πάνω στίς ψυχικές ροπές καί στίς κοινές φαντασιώσεις, πού ἐκφράζονται καί ἀπ' αὐτές τίς ἀναφορές, ἀποτελώντας ταυτόχρονα ἀναγκαῖα στοιχεῖα καί ζήτημα ψυχικῆς ἐπεξεργασίας ἀπό κάθε ἄνθρωπο — ἔργο πού διευκολύνεται στό πλαίσιο τοῦ σχήματος αὐτοῦ.

Ἀντίσταση καί Ἐμφύλιος στήν ψυχῆ

Ἄν ἀναλύσουμε τίς πτυχές τῆς ψυχικῆς μορφολογίας, πού διατρέχει καί τήν Ἀντίσταση καί τὸν Ἐμφύλιο καί τή μετεμφυλιακή πολιτική ψυχολογία καί κουλτούρα, μπορούμε νά ἐπιστημάνουμε τά ἑξῆς: Τό πῶς δύσκολο — ἴσως, μάλιστα καί τό πῶς μοιραῖο— ἀπό τά ζητήματα πού ἀντιμετώπισε, καί στό πολιτικό καί στό ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, ἡ Ἀντίσταση εἶναι ὁ πόλεμος Ἑλλήνων κατά Ἑλλήνων. Τό ζήτημα αὐτό διατυπώνεται ἀπό τήν πρώτη στιγμή. Ὁ Ἕλλη Ἰωάννης μαυροσκούφης, στίς 7 Ἰουλίου 1942, διακηρύσσει τό νόημα τῆς Ἀντίστασης μέ

μά θεμέλια φράση: «Κηρύσσω τήν Ἐπανάσταση κατά τῶν ξένων κατακτητῶν καί τῶν ντόπιων συνεργατῶν τους».

Ἄν, στό πολιτικό επίπεδο, αὐτοί οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» μποροῦν ἐνδεχομένως νά προσδιορισθοῦν μέ ὄρους ταξικῆς τοποθέτησης καί ἠθικοῦ φρονήματος, στό πεδίο τῆς ψυχικῆς δυναμικῆς τό ζήτημα εἶναι πολύ πιά λεπτό, πολύ πιά περίπλοκο, ἀκανθῶδες καί ἐκρηκτικό. Γιατί, στό επίπεδο τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης —μιά μεταφορική γενεαλογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, ἰδίως ὡς σύγκρουση καλῶν καί κακῶν τέκνων— ἡ ὁποία συγχροτεῖ ὑποκειμενικά καί βιωματικά τή μορφή καί τό νόημα τῆς Ἀντίστασης, αὐτοί οἱ ντόπιοι συνεργάτες δέν ἀντιπροσωπεύουν τόν ξένο, τόν ἄγνωστο, τόν ἀδιάφορο, τόν ριζικά ἀνόμοιο. Ἀλλά, σάν ἀνάξια, βέβαια, τέκνα τῶν ἰδίων, ὅμως, γονέων, αὐτοί οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» ἀντιστοιχοῦν σέ ἀδέρφια. Αὐτό ἐκφράζεται στό τραγούδι ὡς ἑξῆς:

Μές στά κατάμαυρα ντυμένη
καί πληγωμένη ἀπ' τοὺς ἐχθρούς σου,
βαριά θλιμμένη, προδομένη,
ἀπό δειλούς προδότες γιούς σου.

Στόν ἀγῶνα ὅλη δοσμένη,
Μάνα Ἑλλάδα, ματωμένη...¹⁴

Συνεπῶς, ἀπό τήν ἀρχή καί σύμφωνα μέ τοὺς ὄρους τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης πού προσδιορίζει τήν ψυχική ἀξία καί θέση τῶν ὀρωμένων, ἡ Ἀντίσταση ἔχει καί διάσταση ἀδελφοκτόνου ἀγῶνα. Δηλαδή ὁ Ἐμφύλιος ἐνυπῆρχε ἐν σπέρματι ἀπό τήν πρώτη στιγμή στήν Ἀντίσταση. Περιττό νά τονίσουμε τήν καθοριστική βαρύτητα αὐτῆς τῆς συστατικῆς πτυχῆς τῶν πραγμάτων, δηλαδή ὅτι ὁ Ἐμφύλιος ἐνυπῆρχε ἐν σπέρματι ἀπό τήν πρώτη στιγμή στήν Ἀντίσταση —ἐνῶ τεράστιες εἶναι οἱ εὐθύνες ἐκείνων πού ὑποδαύλισαν αὐτή τήν πληγή. Ἀρκοῦμαστε νά ἐπισημάσουμε ὅτι ἡ συχνότητα καί ἡ ἔμφαση μέ τίς ὁποῖες συναντᾶμε (στά τραγούδια καί στίς λοιπές βιωματικές μαρτυρίες) τό θέμα τῆς προδοσίας εἶναι ἀναπόσπαστο ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ἠθικό μεγαλεῖο καί ἡ ψυχική ἔξαρση τῆς Ἀντίστασης σκίαζαν μέν, ἀλλά δέν ἐξάλειψαν τή σκοτεινή πλευρά τοῦ ἡλίου —δηλαδή τό πάθος καί τίς ἐμπλοκές τῆς πέραν ἠθικῆς καί νόμου λαθάνουσας ἀδελφοκτονίας.

14. Αὐτόθι, σ. 13.

Τό έμφύλιο σπέρμα

Τό έμφύλιο σπέρμα —ή φαντασίωσι, τῆς ἀδελφοκτονίας— ὑπολανθάνει λοιπόν συστατικά στή δομή τοῦ ψυχικοῦ σύμπαντος τῆς ἱστορίας, πού σιματοδοτεῖ ἡ Ἀντίστασι. Ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ σπέρματος, πάλι, ἦταν ἔργο τῆς ἱστορίας. Γιά λόγους πού ξεπερνοῦν τό πλαίσιο τοῦ παρόντος, τήν Ἀντίστασι ἀκολούθησε ὁ Ἐμφύλιος —καί οἱ συνέπειές του. Ὁ Ἐμφύλιος, προφανῶς, ἀντιστοιχεῖ σέ πράξι πού μετατρέπει τή λογική καί τή δυναμική αὐτῆς τῆς λανθάνουσας σέ ἐκδηλι, ὕλικά ἀπτή ἀδελφοκτονία. Καί διατυπώνει μέ τή γλώσσα τῶν ὄπλων, τῶν δακρύων καί τοῦ αἵματος τά πλάσματα τῆς φαντασίας.

Μερικές παρατηρήσεις πάνω σ' αὐτό:¹⁵ Τά πράγματα εἶχαν χάσει τά ὀνόματά τους. Ἔτσι, ὁ Ἐμφύλιος, τό ἀπτό βίωμα τῆς ἀλληλοσφαγῆς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, εἶχε ἐπονομασθεῖ ἀπό τή μιὰ «πόλεμος κατά προδοτικῶν ξενοκίνητων ὀργανώσεων» (Α.Ν. 509/47) ἢ «συμμοριτοπόλεμος» καί, ἀπό τήν ἄλλή, «ἀντάρτικο» (ὑποτίθεται ὁμοιογενές ὡς πρὸς τή φύση του μέ τήν Ἐθνική Ἀντίστασι —«δεύτερο ἀντάρτικο»).

Σ' ἓνα τέτοιο θολό σύμπαν —ὅπου ἡ προπαγανδιστική σκοπιμότητα ἐπέστρεφε σάν μπούμερανγκ στὸν ὁμιλοῦντα, τόσο στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ὅσο καί τῆς κατάστασης πνευμάτων— δέν εἶναι παράξενο τό ὅτι ἡ φαντασία ἀναλαμβάνει, μέ τά δικά της ὕλικά καί μέσα, νά ἀποκαταστήσει ἢ νά ἀντιπροπῆσει τήν ἐκπτώσι τοῦ λόγου.

Στήν κοινή βάση τῆς ἀδελφοκτόνας φαντασίωσις, λοιπόν, πού ἀποτελεῖ τό κοινό «έμφύλιο σπέρμα», ἀναπτύσσονται καί συγκροτοῦνται δύο διαφορετικά διανοητικά, φαντασιωτικά καί ἀγορευτικά συστήματα —ὡς τρόποι ἄμυνας κάθε πλευρᾶς ἀπέναντι στή φρίκη-καί-σαγήνη ταυτόχρονα τῆς ἀδελφοκτονίας. Σ' αὐτή τή σύγκρουσι, δύο κόσμων τῆς φαντασίας, ἡ ἀντικυβερνητική πλευρά βρίσκεται σέ μειονεκτική θέση, καθὼς ἐπιχειρεῖ νά ἀρνηθεῖ τό προφανές («πολεμῶ τὸν ἀδελφό μου») διαστρέφοντας τό προφανέστερο («σκοπός τοῦ πολέμου δέν εἶναι ἡ κατανίκησι τοῦ ἀντιπάλου, ἀλλά ἡ συμφιλίωσι μ' αὐτόν»). Πόσο αὐτή ἡ δυναμική βάρυνε στήν τελική εἰκόνα ἀλλοπρόσαλλης καί ἀνερμάτιστης πολιτικῆς, πού ἀκολουθοῦσε αὐτή ἡ

15. Ν. Σιδέρης, «Τό έμφύλιο σπέρμα. Ἀντίστασι καί Ἐμφύλιος ὡς φαντασίωσι», *δοκίμις*, 4(1996), σσ. 189-203.

πλευρά, ίσως δέν είναι εύκολα σταθμητό, αλλά θά ἦταν σφάλμα νά θεωρηθεῖ ἀμελητέο. Στήν ἄλλη πλευρά, παρά τίς προφανεῖς ἀντιφάσεις καί δυσκολίες ὡς πρός τή συγκρότηση μιᾶς νομιμοποιητικῆς ἀγορευτικότητος, τά πράγματα ξετυλίγονται κάπως ἀπλούστερα. Ὁ Ἐμφύλιος ἀναδιατυπώνεται μέν ψευδεπίγραφα ὡς «πόλεμος ἐναντίον ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ» —ἀλλά σκοπός του ρητά θεωρεῖται ἡ ἐξόντωση τοῦ ἀντιπάλου. Κι αὐτό ἐναρμονίζεται βεβαίως καί μέ τήν ἔμπρακτεν ἀγριότητα τῆς ἀναμέτρησης, ἀλλά καί μέ τή βαθύτερη ἀγριότητα πού διέπει τή φαντασίωση τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἡ ἄρνηση, δηλαδή, τῆς «ἀδελφικῆς ιδιότητος» στόν συνέλληνα τοῦ Ἐμφυλίου ἐπιτρέπει τή χωρίς ὅρια καί ὑπέρμετρη ἀμφιθυμία ἀνάπτυξη τῆς ἐχθρότητας, μέ στόχο ὄχι τήν ἀδύνατη συμφιλίωση μαζί του, ἀλλά τή φυσική καί ἠθική ἐξόντωση αὐτοῦ τοῦ «ἄνομου ξένου».

Σ' αὐτή τή σύγκρουση τῶν κόσμων τῆς φαντασίας, λοιπόν, τό ἰδιαίτερο στοιχεῖο πού ἀναδύεται εἶναι τό ὅτι ἡ ἀρχαιότερη διατύπωση τῆς σύγκρουσης, μέ ὅρους παράνοιας καί ἄρνησης τοῦ δικαιώματος στήν ὑπαρξη γιά τόν ἀντίπαλο, προσθέτει, πέρα ἀπό τήν πολιτική καί ἐπιχειρησιακή, καί μιᾶ ὑπαρξιακή διάσταση στό ἐμφύλιο δράμα. Ἰδωμένη ἀπό τή σκοπιά τοῦ ΔΣΕ, ἡ σύγκρουση αὐτή προτείνει στόν ἀντίπαλο τή συμφιλίωση (δηλαδή δέν τοῦ ἀρνεῖται τό δικαίωμα στήν ὑπαρξη —τό ἀντίθετο μάλιστα). Ὅμως ὁ ἀντίπαλος ἀπειλεῖ ὄχι μόνο μέ καθυπόταξη τῆς βούλησης γιά πόλεμο (τυπικός σκοπός τοῦ πολέμου, κατά τόν Κλαούζεβιτς), ἀλλά μέ ἐξάλειψη, φυσική καί συμβολική, τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξης τοῦ ὑποκειμένου, ἐφόσον ὁ «ἐχθρός» ἀπομειοῦται σέ «ἄνομο πράγμα» —προϋπόθεση γιά τή διεξαγωγή ἑνός «ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου ἐκμηδένισης τοῦ ἄλλου».

Αὐτή ἡ ἀπειλή ὑπαρξιακοῦ ἀφανισμοῦ, καθῶς συνηχεῖ μέ τό ἄγχος ἀπό τήν ἀπωθημένη φαντασίωση ἀδελφοκτονίας, ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ μείζονα πηγή ὄχι μόνο του ὅποιου φόβου προκαλεῖ ἡ βία τῆς κυβερνητικῆς παράταξης, ἀλλά καί ὡς πρός τό ὅτι ἡ βία αὐτή, φυσική καί συμβολική, βρῖσκει πρόσφυση μέσα στίς ψυχές —ιδίως στίς ψυχές τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἄλλης παράταξης.

Ἡ ἀπειλή αὐτή, ἀνείπωτη σέ μεγάλο βαθμό, ἐσωτερικεύεται βαθμιαία, καί ἰδιαίτερα μετά τήν ἦττα, μέ τρόπο πού προκαλεῖ τόν τρόμο. Ἐναν τρόπο ἀνείπωτο, ἄν ὄχι καί ἐν μέρει ἀδιανόητο. Τρόμος πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἐκφρασθεῖ, λόγῳ τῶν ἀναγκῶν τοῦ Ἐμφυλίου — ἀλλά ὁ ὅποιος, γιά τό λόγο αὐτό, δέν παύει βεβαίως νά ὑφίσταται καί νά ἔχει καίριες ἐπιπτώσεις.

Χαρακτηριστικές είναι, άλλωστε, ἐδῶ οἱ ἐπιστημάνσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ν. Ζαχαριάδη γιὰ τὴν παθητικότητα, τὴ διστακτικότητα, τὸ μούδιασμα, τὴ συνθηκολόγηση, τὸ δεῦλιασμα. «τὴ λιποψυχία καὶ τίς ταλαντεύσεις μέσα στὶς γραμμές μας».¹⁶

Τὸ ἐμφύλιο πνεῦμα

Τὸ ψυχικὸ σύμπαν τοῦ Ἐμφυλίου συμπεριλαμβάνει λοιπὸν τρεῖς θεμελιώδεις πτυχές, πού εἶναι: Ἡ φαντασίωση τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἡ ρητορική τοῦ ὀλικοῦ θανάτου τοῦ ὑποκειμένου. Καί τὸ ἐμφύλιο πνεῦμα —δηλαδή ἡ ψυχολογία πού συναπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς βασικά μορφώματα: Ἄρνησι, τῆς ὑπαρξιακῆς ὑπόστασις τοῦ ἄλλου καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς φόβος καὶ τρόμος. Ἀπαίτησι γιὰ συμμόρφωσι, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητος στή φαντασίωση, αὐτῆ περὶ ἀνυπαρξίας ἐτερότητας. Ἡ ἀγορευτικὴ ἐπίπτωσι καὶ ἔκφρασι αὐτῆς τῆς παραφροσύνης, πού ἀντιστοιχεῖ σέ φόνο τῆς κυριολεξίας.

Ὁ φόνος τῆς κυριολεξίας

Ὁ φόμος τῆς κυριολεξίας ἐκδηλώνεται, ἐν φαντασία καὶ λόγῳ, ὡς μορφοποιήσεις τοῦ ἀκόλουθου ὑπολανθάνοντος ἀγορευτικοῦ ἀξιώματος: Ἡ τὰ πάντα εἶναι σχῆμα λόγου —ἢ τίποτε δέν εἶναι σχῆμα λόγου. Ὅπως τὰ πεῖς, ἔτσι εἶναι —ἢ ὅπως τὰ λές, ἔτσι καὶ μόνο ἔτσι εἶναι: Πρόκειται, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, γιὰ ἄρνησι, τῆς μεταφορικότητος τοῦ λόγου, εἴτε μέσω ὑπερτροφίας τῆς εἴτε μέσω ἀτροφίας τῆς διάστασις αὐτῆς. Ὅπως εἶναι βεβαίως προφανές, τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ διλήμματος, ἂν ἰσχύει, ὀδηγεῖ σέ ὀλική, ἀπώλεια κάθε αἰσθησις τῆς πραγματικότητος καί, τελικά, σέ ἀνυπαρξία καὶ ἀλήθειας καὶ βεβαιότητος. Τὸ δεύτερο σκέλος, πάλι, ἂν ἰσχύει, ἀντιστοιχεῖ σ' ἕναν κόσμον πού κατοικεῖται ἀποκλειστικά καὶ μόνο

16. «Ὅλοι στ' ἄρματα! Ὅλα γιὰ τὴ νίκη!» (15 Ἰανουαρίου 1948), στὸ Ἐπιλογή Ἔργων, Ἀθήνα, χ.χ., σσ. 23-85.

από αδιανόητα τέρατα. Στην πρώτη περίπτωση, παραφροσύνη του πνεύματος —στή δεύτερη, παραφροσύνη των πραγμάτων.

Ής πάρουμε γιά παράδειγμα τούς χαρακτηρισμούς έαμοβούλγαροι και πράκτορες —γιά τούς αντιπάλους των κυβερνώντων ο πρώτος, γιά τούς αντιπάλους τής κομματικής ήγερσίας του ΚΚΕ ο δεύτερος. Ήν όντως είναι μόνο σχήμα λόγου, τότε κάποιος είναι αυτό που δέν είναι («Βούλγαρος»-«πράκτορας»), ένω δέν είναι αυτό που είναι («Έλληνας»-«αντίπαλος», αντιστοίχως). Ήν πάλι δέν είναι σχήμα λόγου αλλά κατάσταση πραγμάτων, τότε βεβαίως κανείς δέν γνωρίζει ούτε τί είναι ούτε τί δέν είναι — ούτε ο ίδιος ούτε ο άλλος— σ' έναν κόσμο που κατοικείται από τέτοιες τερατικές όντότητες («Βούλγαροι» και «πράκτορες») και από τον όποιο άπουσιάζουν οι οικείες μορφές (του «Έλληνα» και του «αντιπάλου»).

Τέτοια έρωτήματα —τό όντως όν, πώς είναι τό όν και πώς δέν είναι τό μή-όν, ύπάρχει αλήθεια και πραγματικότητα, τί έστι λόγος κλπ.— θά άποτελοΰσαν, ίσως, γόνιμες φιλοσοφικές ένασχολήσεις ή λογικά παίγνια του πνεύματος, αν άποτελοΰσαν αντικείμενο σεμιναρίων, συγγραμμάτων ή συζητήσεων μεταξύ στοχαστών, σέ συνθήκες άλλες. Όμως, έδώ συγκροτούν τό υλικό και τούς μηχανισμούς ενός άπόλυτα φονικού έφιάλτη, στον όποιο τά παράδοξα αυτά προκαλούν άπέραντη όδύνη και καταστροφή, άγωνία και θάνατο, φυσικό και ψυχικό. Γιατί ακριβώς προσδιορίζουν —ή απαιτούν νά προσδιορίσουν— τίς ίδιες τίς ύπαρξιακές όρίζουσες, τήν ύπαρξιακή ύπόσταση του ύποκειμένου.¹⁷

Εϋγλωττη είναι, σ' αυτό τό πλαίσιο, ή τύχη του σημαίνοντος «Έλληνας». Τό σημαϊνον αυτό, βεβαίως, ως συστατικός προσδιορισμός και των δύο πλευρών των έμπολέμων, άποτελεί, ως άμοιβαία άποδεχτό και άγνωρισμένο, ως τρίτος όρος στή σχέση των δύο αντιπάλων, τήν άπόλυτη προϋπόθεση γιά νά έχουν τά πράγματα τό όνομά τους —και, πρώτα πρώτα, γιά νά χαρακτηριστεί, κατά κυριολεξίαν και έν αλήθεια, τό μείζον και όλικό γεγονός τής σύγκρουσης ως έμφύλιος πόλεμος. Άλλά ή άγορευτική μορφοποίηση τής ιστορίας, και ως βιώματος και ως πρακτικής, θεμελιώνεται έκατέρωθεν ακριβώς στήν έκθλιψη του σημαίνοντος «Έλληνας», ως προς τον αντίπαλο, και τή συνεπαγόμενη άποτομή του σημαίνοντος

17. Πρβλ. Ν. Σιδέρης, *Έσωτερική διγλωσσία. Μορφή και λειτουργία στο φροϋδικό άσυνείδητο*, Άθήνα, Καστανιώτης, 1994.

«ἐμφύλιος», ὡς πρὸς τὴ σύγκρουση. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ὅμως, ἢ βασισμένη στὸν ἀποκλεισμό τέτοιων θεμελιωδῶν σημαίνοντων, πού ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξιακὴ ὑπόσταση τῶν ὑποκειμένων καὶ στὴν ἀναπομειωτὴ φύση τῶν πραγμάτων, ὁδηγεῖ, κατὰ τρόπο τυπικό, σὲ δομές παραφροσύνης —καὶ σὲ ἀτομικὸ καὶ σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ ἐμφύλιο παράδοξο

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ψυχικὴ ἐσωτερικέυση τοῦ Ἐμφυλίου βασίστηκε, κατὰ τρόπο καθοριστικό, στὴν ἄρνηση μιᾶς γνώσης καὶ στὸν ἀποκλεισμό συμβολικῶν ἀναφορῶν, ἀπαραίτητων γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς διάστασης καὶ τῆς μεταφορᾶς τῆς κυριολεξίας, γιὰ τὴν ἐκφορά ἐγκυροῦ λόγου καὶ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς αἰσθητῆς παραφροσύνης —καί, πρωταρχικά, στή βίαιη ἄρνηση τοῦ σημαίνοντος «Ἑλληνας» καὶ τοῦ σημαίνοντος «ἐμφύλιος», ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἀναφορά στὸν ἄλλον ὡς ἀντίπαλο. Ἄντι τῆς κατάφασης στή συμβολικὴ κυριολεξία καὶ στὴν πραγματολογικὴ ἐγκυρότητα, προέκυψαν, ὡς πρὸς τὴ μορφοποίησή καὶ διαχείρισή τῆς ἐμφύλιας ἐμπειρίας, δύο συμμετρικὰ παράδοξα: «Δέν εἶναι ἄν καὶ εἶναι» (π.χ., «Ἑλληνας» καὶ «ἐμφύλιος») τὸ πρῶτο —καὶ «εἶναι ἄν καὶ δέν εἶναι» (π.χ., «πράκτορας» ἢ «Βούλγαρος») τὸ δεύτερο.

Ἡ ὑποκειμενικὴ μορφοποίησή τῆς ἐμπειρίας μέ τέτοιους ὅρους παραδόξου ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα σὲ ψυχικὰ βιώματα ἀπραγματικότητας, ἀποπροσωποποίησης, διωκτικῆς αἰσθητῆς καὶ ἄγχους ἐκμηδένισης. Ἐνδεχομένως, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, εἶναι κάπως ἀναμενόμενη ἡ ἀποσιώπησή τέτοιων οἰονεὶ καφκικῶν στοιχείων —ἐν μέρει γιὰ λόγους σκοπιμότητας ἢ ἀνάγκης, ἐν μέρει λόγω τῆς δυνατότητας παροχέτευσης τοῦ ἄγχους καὶ τῆς ἀμηχανίας στὴν ἴδια τὴν πράξη, τὴν ὀριακὴ ἐμπειρία τοῦ πολέμου. Ὅμως, καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἡ ἴδια ἀποσιώπησή συνέχισε νὰ δεσπόζει. Καὶ ἡ μὲν σκοπιμότητα καὶ ἀνάγκη ὄρουσαν ἀκόμη — ὅμως, ἡ φυγὴ πρὸς τὴν πράξη, εἶχε, σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ, ἀποκλεισθεῖ. Γιατί, λοιπόν, ἡ διαίωσις καὶ τῶν παραδόξων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποσιώπησης τῆς παράδοξης φύσης τους;

Προφανῶς, αὐτὴ ἡ διαίωσις καὶ ἀποσιώπησις δέν μπορεῖ νὰ βασιζέται

μόνο στην πολιτική σκοπιμότητα και στην προπαγανδιστική έμμονή. "Αν δέν είχαν βαθύτερες, έσωτερικές ρίζες, και ή σκοπιμότητα και ή προπαγάνδα θά έπεφταν, άργά ή γρήγορα, στό κενό —και ό λόγος θά κατέλυε τό άπραγματικό παράδοξο.

Οί έσωτερικές αυτές ρίζες, πού άποτελέσαν και τό ένδοψυχικό υπόβαθρο τής μετεμφυλιακής πολιτικής κουλτούρας και ψυχολογίας, μπορούν νά συστηματοποιηθούν και νά σχηματοποιηθούν.

Προκύπτει, τότε, ότι ό πυρήνας τής μετεμφυλιακής πολιτικής ψυχολογίας, ή προέκταση του έμφύλιου πνεύματος στις συνθήκες τής έμφύλιας ειρήνης, έμφανίζει μορφολογία πού αντίστοιχεί έπακριβώς στην έννοια του διπλού δεσμού (double bind).¹⁸

Η κατάσταση του διπλού δεσμού χαρακτηρίζεται από τά ακόλουθα συστατικά στοιχεία: Είναι κατάσταση ζωτική για τό υποκείμενο, όπως, π.χ., ή εξάρτηση του παιδιού από τους μεγάλους και την οικογένεια —ή, στην περίπτωση του Έμφυλίου, και ή σημασία τής πολιτικής έκβασης τής σύγκρουσης, αλλά και ή ύπαρξιακή σπουδαιότητα του σημαίνοντος «Έλληνας», τόσο για τους αγωνιστές τής Έθνικης Αντίστασης και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, αλλά και για τους τεταγμένους μέ την «έθνικόφρονα» Ελλάδα.

Υπάρχει μιά πρωτοταγής έντολή, από την τήρηση τής όποιας κρίνεται ή ύπόσταση του υποκειμένου —όπως, π.χ., «άν δέν αγαπάς τή μαμά, θά τιμωρηθείς», για τό παιδί ή, στην περίπτωση του Έμφυλίου, «άν δέν είσαι Έλληνας, είσαι ανάξιος ύπαρξης» —έκατέρωθεν (άρνηση άπόδοσης της στον αντίπαλο, ύπαρξιακή άπειλή όταν μου την άρνοούνται...).

Υπάρχει, όμως, και μιά δευτεροταγής έντολή, κατά κανόνα μή-ρηματική, πού άποκλείει την τήρηση τής πρώτης, όπως, παραδείγματος χάριν, σωματική άποφυγή τής αγάπης του παιδιού εκ μέρους τής μητέρας —ή, στην περίπτωση του Έμφυλίου, ή εξυπονούμενη έντολή-άπαγόρευση: «Μην αναγνωρίζεις την έλληνική ιδιότητα στον αντίπαλο» (ή, συμμετρικά, την ιδιότητα του αντιπάλου στον άλλο Έλληνα). Αυτό, προφανώς, συγκροτεί παράδοξο, εφόσον ή ιδιότητα «Έλληνας» φεύγει από τον κόσμο των σημαινόντων και καθίσταται αντικείμενο αναγνώρισης από τον (θανάσιμο)

18. Σχετικά, G. Bateson, *Steps to an ecology of mind*, Νέα Υόρκη, Ballandines Books, 1972, και J. C. Benoit, *Les doubles liens*, Παρίσι, PUF, 1981.

αντίπαλο, πού διεκδικεί εξίσου, κατοπτρικά, τή μοναδικότητα τής «ενσάρκωσης» αὐτοῦ τοῦ σημαίνοντος.

Μιά τριτοταγής ἐντολή, τώρα, ἔρχεται νά συμπληρώσει τή δόμησι τοῦ συστήματος μέ ὄρους διπλοῦ δεσμοῦ. Μιά ἀπαγόρευσι μετα-ἐπικοινωνίας — διατύπωσης καί σχολιασμοῦ τοῦ ὡς ἄνω παραδόξου καί, τελικά, διαφυγῆς ἀπ' αὐτή τήν κατάστασι— φυσικῆς ἢ ψυχικῆς διαφυγῆς. Παραδείγματος χάριν, ἀπειλή ὀλικῆς ἀπόσυρσης τῆς ἀγάπης γιά τό παιδί, πού θά τολμοῦσε νά πει πώς ἡ μαμά κάτι δέν κάνει καλά —ἢ, στήν περίπτωσι, τοῦ Ἐμφυλίου, ἀποκλεισμός ἀπό τοὺς κόλπους τοῦ κινήματος ἢ τοῦ ἔθνους («προδότης», «Βούλγαρος», «χαφιές», «συμμορίτης», «πράκτορας», «Κ/Σ...»).

Τέλος, ἡ παράλογη λογική τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ, ὡς ἐπαναληπτική, ἐμμένουσα ἐμπειρία, ἐσωτερικεύεται καί τό ὑποκείμενο συνεχίζει νά ἀντιλαμβάνεται ἔτσι τόν κόσμον γενικά, ἀκόμη κι ἂν ἔχουν μεταβληθεῖ οἱ συνθήκες — παράδειγμα, ἡ μετεμφυλιακή Ἑλλάδα.

Ἄς συνοψίσουμε τά στοιχεῖα πού ὀργανώνουν τό ἐμφύλιο πνεῦμα κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ: Ἡ κατάστασι, καί γιά τά δύο μέρη, εἶναι ἀκραῖα ζωτική, ἐφόσον σ' αὐτήν ἐμπεριέχεται καί ὁ ὑπαρξιακός προσδιορισμός «Ἑλληνας», καί ἡ ἀπειλή τῆς φυσικῆς ἐξόντωσης ἢ τῆς ἐν γένει ἀκραίας ὀδύνης, καί ἡ ἐπιταγή τοῦ φόνου, καί ἡ διακύβευσι πολιτικῶν καί ιδεολογικῶν ἀναφορῶν ὀλοποιῶν ὡς πρὸς τή σημασία τους.

Τό παράδοξο θά μπορούσε νά συνοψισθεῖ ὡς ἐξῆς —λεκτική παράφρασι, καί σχηματοποίησι στοιχείων πολλῶν καί κατά κανόνα μῆ-λεκτικῶν, βεβαίως: «Ἄν εἶσαι Ἑλληνας, ἀνάξιος, γιατί οἱ θέσεις σου σέ καθιστοῦν μῆ-Ἑλληνα. Κι ἂν δέν εἶσαι Ἑλληνας, πάλι ἀνάξιος, γιατί δέν εἶσαι τίποτε» — ἢ, ἀπό μιά ἄλλη ὀπτική γωνία, «ἂν εἶσαι ἀντίπαλος, δέν εἶσαι Ἑλληνας — κι ἂν εἶσαι Ἑλληνας, δέν εἶσαι ἀντίπαλος». Προφανῶς, ἡ ψυχικὴ διαχείρισι τοῦ ἐμφυλίου διώματος μέ τέτοιους ὄρους παραδόξου εἶναι ἀδιέξοδη —μέ δύο ἀκραῖες θύρες διαφυγῆς: Ἡ ἀρνεῖσαι στὸν ἀντίπαλο τήν ιδιότητα τοῦ Ἑλληνα (κακοποιώντας τή συμβολικὴ τάξι τοῦ κόσμου) ἢ ἀρνεῖσαι στὸν Ἑλληνα τήν ιδιότητα τοῦ ἀντιπάλου (κακοποιώντας τή φύσιν τῶν πραγμάτων).

Ἡ ἀποσιώπησι τοῦ παραδόξου ἐδράζεται στό ἐξῆς λογικὸ ὑπόδειγμα:

Ἄν μιλήσω, ψεύδομαι περὶ τοῦ ἄλλου, χαρακτηρίζοντάς τον «μῆ-Ἑλληνα» (ἢ «μῆ-ἀντίπαλο»).

Καί τό ψευδός αὐτό ἐπιστρέφει κατοπτρικά καί σέ μένα τόν ἴδιο —ἐφόσον, μέ τό ἴδιο, συμμετρικά ἐφαρμοζόμενο κριτήριο, κι ἐγώ μπορεῖ νά χάνω τήν ιδιότητα πού τοῦ στερεῶ («Ἕλληνας» ἢ «ἀντίπαλος»).

Συνεπῶς, ἂν ἰσχύει αὐτό πού τοῦ ἀποοῖδω («μη-Ἕλληνας»), τότε δέν ἰσχύει, γιατί κι ἐγώ στήν ἴδια θέση βρίσκομαι, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἂν καί ὅμοιος μ' αὐτόν, ὡστόσο εἶμαι Ἕλληνας —κι ἂν δέν ἰσχύει αὐτό πού τοῦ ἀποοῖδω («μη-Ἕλληνας»), τότε ἰσχύει, γιατί, ἂν καί ὅμοιος, διαφέρει ἀπό μένα σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο... Ἡ μέ πῖό ἀκραία σχηματοποίηση: «Ἕνας Ἕλληνας λέει ὅτι Ἕνας Ἕλληνας δέν εἶναι Ἕλληνας». Ἡ ἀνακύκλωση αὐτοῦ τοῦ παραδόξου μπορεῖ ἐδῶ νά ἔχει χαρακτήρα λογικῆς ἀνάλυσης. Ὅμως, ὅταν ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτό νά μορφοποιήσῃ, νοηματοδοτώντας τήν, τήν ἀκραία ἐμφύλια ἐμπειρία καί τήν ψυχική της ἐγγραφή, ἀτομική ἢ συλλογική, τότε εἶναι σχεδόν ἀναπόφευκτο νά ὀδηγήσῃ σέ ἀδιέξοδα καί, τελικά, σέ κενό τοῦ λόγου καί τοῦ νοῦ —σέ βίωση τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας μέ ὄρους ἀπραγματικῆς παραφροσύνης.

Τέλος, ἡ ἐσωτερικέυση τῆς κατάστασης μορφοποιεῖται καί μέσα ἀπό ἕναν πρόσθετο μηχανισμό συγκινησιακῆς οἰκονομίας, πού ἐκδηλώνεται κατοπτρικά στίς δύο παρατάξεις —ὡς ἄρνηση τοῦ δικαιώματος ὑπαρξῆς τοῦ νικημένου, ἀπό τή μιά, ὡς ἄρνηση τοῦ φόβου τοῦ ἡττημένου, ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ διάστροφη ἀπόλαυση τῆς νίκης, ἀπό τήν πλευρά τῶν νικητῶν, μέσα ἀπό τή διαιώνιση τῆς τρομοκρατίας, συμπληρώνει τήν ἀπραγματική ἄρνηση τοῦ τρόμου (μέ ὀριακή διατύπωση τῆς ἄρνησης αὐτῆς, τήν παρονομασία τῆς στρατιωτικῆς ἡττας μέ τήν ἔκφραση «τό ὄπλο παρά πόδα...») πού ὑπάρχει στήν ψυχή τοῦ ἡττημένου, ἀπό τήν ἄλλη.

Ἔτσι, λοιπόν, τό ἐμφύλιο πνεῦμα χαρακτηρίζεται ἀπό τά ἐξῆς: Ἔχει ὡς βάση τή θεμελιακή φαντασίωση τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἔχει ὡς περιεχόμενο τήν παρανοϊκῆς χροιάς ὀργάνωση τοῦ κόσμου, μέσω τῆς ἄρνησης δικαιώματος ὑπαρξῆς τῆς ἑτερότητας. Ἔχει ὡς ἀγορευτικό ἀντίκρισμα τό φόνο τῆς κυριολεξίας. Ἔχει, συνολικά, μορφολογία διπλοῦ δεσμοῦ —ἀλλά καί περικλείει, δυνάμει, τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη ὑπέρβασης/καινοτομίας. Ἔχει, συνεπῶς, ὡς ἐπίπτωση τήν καλλιέργεια παραφροσύνης.

Παράδοξο και ιστορία

Ἡ δεκαετία τοῦ '40 ἀντιστοιχεῖ στή βλάστηση τοῦ ἐμφύλιου σπέρματος καί στή διαμόρφωση τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος. Ἡ δεκαετία τοῦ '50 ἀντιστοιχεῖ στήν παράδοξη διαιώνιση τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος στις συνθήκες τῆς ἐμφύλιας εἰρήνης. Βασικός μηχανισμός αὐτῆς τῆς διαιώνισης, ἡ ἀσκηση τοῦ τρόμου ἀπό τοὺς νικητές, ἡ ἀνείπωτη βίωση τοῦ τρόμου ἀπό τοὺς νικημένους.

Αὐτός ὁ τρόμος, πού δέν ἐπιτρέπεται νά ὁμολογηθεῖ καί νά ἐκφρασθεῖ, στό πλαίσιο τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος, ἐπιστρέφει κατοπινά σάν λυτρωτική παραίτηση ἀπό τήν ἀναφορά στήν πολιτική ἰδεολογία τοῦ ΔΣΕ καί τοῦ ΚΚΕ, σάν ἐτοιμότητα προσχώρησης στό ἤπιο ὄραμα συμφιλίωσης, πού ἐξέφρασε, στή δεκαετία τοῦ '60, ὁ πρωθυπουργός μιᾶς ἐμφύλιας σύγκρουσης — ὁ Γ. Παπανδρέου· στή μεταπολίτευση, ἡ κυβέρνηση Ἐθνικῆς Ἐνότητας καί, ἰδίως, ἀργότερα ἡ πρόταση τοῦ ΠΑΣΟΚ — ἰδιοποιούμενη ἐν μέρει τήν ἀγορευτικότητα τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης, ἀλλά καί ρητά ἀπαρνούμενη κάθε ἀδελφοκτόνο ἀναφορά σέ σχέση τόσο μέ τοὺς «μή-προνομιούχους Ἕλληνες», ἀλλά καί μέ αὐτούς τοὺς «προνομιούχους».

Οἱ τελευταῖες ἀπολήξεις τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος ἔγασαν τή διανοητική καί πολιτική τους λειτουργικότητα μέ τό «βρώμικο '89». Ἡ συμμαχία Δεξιᾶς-Ἀριστερᾶς τό '89, ὅποια κι ἂν εἶναι, ἐνδεχομένως θετική, ἢ ἀρνητική, ἢ ἀξιολογησὶ τῆς μέ ὅρους πολιτικῆς ἐπίλογῆς, ὑπῆρξε λυτρωτική, ὡς πρὸς τήν πολιτική, ψυχολογία καί κουλτούρα τῆς Ἑλλάδας — σάν χειρονομία πού ἀποτίναξε τοὺς διπλοὺς δεσμούς τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος.

Βέβαια, ἀπό μιὰ ὀρισμένη, ὀπτική γωνία — ἐν τέλει, τήν ὀπτική γωνία τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος — αὐτή, ἡ χειρονομία μπορεῖ νά φαίνεται «παρά φύσιν», ἴσως καί «τρελή». Ἄσχετα ἀπό τήν πολιτική τῆς ἀξιολογήσῃ, καί πάλι, ἡ συμμαχία Δεξιᾶς-Ἀριστερᾶς εἶναι, μέ ὅρους ἐμφύλιου πνεύματος, «τρελή».

Ὡστόσο, ἡ «τρελή» τῆς διάστασι, ἀντιπροσωπεύει καί μιὰ παράδοξα πρόσφορη ἀπάντησι, καί, τελικά, ὑπέρβασι, τῆς παραφροσύνης, πού συνιστοῦσε ἡ διαιώνισι τοῦ Ἐμφύλιου στό νοῦ καί στά πνεύματα (καί ἡ σχετική πολιτική παγίδευσι, τῆς Ἀριστερᾶς σέ ὑποτίθεται «ἐξαναγκαστικές συμμαχίες»...).

Ὡς ἐπίλογος

Ἴσως ἀποτελεῖ εἰρωνεία τῆς τύχης — ἢ πανουργία τῆς ἱστορίας; — τό ὅτι ἡ καίρια διεργασία, ἡ ὁποία ὁδήγησε στήν ὑπέρβαση τοῦ διπλοῦ δεσμοῦ, πού χαρακτηρίζει τό ἐμφύλιο πνεῦμα, ἦταν ἡ κρίση τῶν συνενοχῶν. Δηλαδή, ἡ, μετά τή μεταπολίτευση καί ἰδίως στή δεκαετία τοῦ '80, γενίκευση τῆς ἰδιοποίησης τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καί τοῦ δημόσιου πράγματος, μέσα ἀπό πλέγματα ἀρπακτικῶν πρακτικῶν καί ἠθῶν, κατέλυσε κάθε ἠθική διάκριση μεταξύ πρώην νικητῶν καί τότε ἠττημένων (δεξιά παράταξη) καί πρώην ἠττημένων καί τότε, μέσω ΠΑΣΟΚ, «στήν ἐξουσία» — βεβαίως, κατ' εὐφημισμόν. Τό ὅτι τό κόμμα αὐτό ἀπεπέμφθη ἀπό τή διακυβέρνηση τῆς χώρας μέ βασικό σύνθημα τήν «κάθαρση», ἦτοι τήν κρίση αὐτοῦ τοῦ γενικευμένου συστήματος συνενοχῶν, ἦταν καί ἡ τελική χειρονομία ἐνταφιασμοῦ τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος. Μ' αὐτή τήν ἐννοια, τό «'89» ἀντιπροσωπεύει καί ὀρόσημο περιοδολόγησης ὄχι μόνο τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς κουλτούρας. Ἡ ὁποία, βεβαίως, ἀκόμη ἀναζητεῖ ἐπώδυνα τή νέα της μορφολογία — μέσα στό κενό, πού, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἄφησε πίσω της ἡ ἀναπόφευκτα, ἴσως, παράδοξη ὑπέρβαση τοῦ ἐμφύλιου πνεύματος.